

O‘zbek tili tarixiy matnlari lingvopoetikasi tahlilida “Lahjatu-l-lug‘ot”ning o‘rni

F.f.f.d. Rajabova Umida

UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi

“Lahjatu-l-lug‘ot” asari o‘zining keng qamrovliligi, faktik materiallarga boyligi bilan o‘zbek mumtoz matnlari lingvopoetikasi tahlilida ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, unda Sharq falsafasining murakkab atamalari, kamdan kam o‘quvchilar anglaydigan istilohlarga atroflicha ta’rif berilgani fikrimizning isbotidir.

“Lahjatu-l-lug‘ot” asari materiallari o‘zbek mumtoz matnlarida uchraydigan sinonimlar, aniqrog‘i, sinonim so‘zlar o‘rtasida muayyan ma’no farqlarini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi. Buni “Lahjatu-l-lug‘ot”dagi *at* (ot) maqolasi va o‘zbek mumtoz matnlaridagi *ot* tushunchasini ifodalovchi so‘zlar qiyosi orqali ko‘rishimiz mumkin.

“Lahjatu-l-lug‘ot”dagi *at* lug‘at maqolasi quyidagicha: (qisqartilgan holda mazmuni berilmoqda) “*at... bərtək* yo‘rg‘a otdir; *bādrənk* tez va chopqir otdir; *bārə* yaxshi otdir; *bārəgi* yaxshi ot va forsiyda *pāsebük* – yuguruk ot; *pâyâ* –yo‘rg‘a ot; *təkavər* – yo‘rg‘a ot; *təvsən* – sarkash ot; *palâni* – tengi kam topiladigan, noyob ot; *tik* – ot; *cərmə* – rangi bo‘z ot; *çâlig* – kamyob ot”. Shu tariqa *çahrî*, *zərdpur*, *səbzink*, *şûlək kahar*, *kümşje*, *nezîc*, *həykər*, *həmraf*, *yəkrân* kabi *at* leksemasining ma’nodosh va uyadoshlari keltirilgan.

Lug‘at maqolada muallif o‘zining otlar borasida ancha hayotiy tajribaga ega ekanligini ham namoyon qiladi. Maqola so‘ngida, jumladan, “Arap kavlince atın âlâsı oldur ki başı kuru ola, kalem kulaklı ola, burun delikleri büyük ola, boynu uzun ola, yani dal boyunlu ola karnı ziyade geniş ola ceyran güzeli olup yavuz bakışlı ola ve yürüdükte iki adımı beyni altı zira’ miktan ola, ve soyu iki taraftan malôm ve mazbut ola. Turkmen kavlince atın âlâsı oldur ki onda evveli yedi nesne mevcut ola. Yassı ola, yancıklı ola, ya leylî ola, yepegen ola, yedegen ola, yelegen ola, yaşagan olup çul her yanına değe ve bazı hayal kavlince atın âlâsı çekiç başlı ola, tepeden kulaklı ola, kalkan göğüslü ola, dibek kannlı ola, dal sağnı ola, elma güzeli ola, okuz bilekli ola, katır

tırnaklı ola, ardı onu ortası çok satanı açık ola şehirlerde ve alaylar olan mahallerde kibara yarar atın *âlâsı* oldur ki öküz başlı sazan enseli ve çatal sağnılı yere yakın yassı sürçmez kakmaz usti çok gögsü çok eskini çok cebe yorgalı ağır busât kaldırın siniri tamam gömüklü ola. At bir mübarek mahlûktur havâss-i kesîresi vardır. Evvelâ atın tabiatı har ve yâbistir. Riyâhı tahlil eder. Eğer at masumların koltuklarına ve kasıklarına terini ve ferc ve zekerine sürseler o mahallerde asla kıl bitmeye. Eğer o ter ile ok temreni ve o misilli demirlere su verseler semiyet peyda olup o alet ile mecruh olan elbette helâk ola” deb yozadi.

Ayrim tadqiqotchilar *ot* soʻzini turk-moʻgʻul parallellaridan biri sifatida qayd etadilar¹. A.M.Shcherbak esa, aksincha, bu soʻzni turk va moʻgʻul tillari oʻrtasida hech qanday aloqasi boʻlmagan soʻzlar sirasida qayd etadi².

Qaysi aduv uzraki, yetkurdi *ot*,

Oni piyoda etibon qildi mot. (RD, 256^a)

Koʻrinib turibdiki, parchada *ot* soʻzining ham zoonim, ham shaxmat atamasi maʼnosi orqali iyhom sanʼati yuzaga kelgan. *Piyoda* soʻziga ham urfiy, ham istilohiy maʼno berish hamda *mot* soʻzining istilohiy va qilmoq yordamchi feʼli bilan birikib anglatgan frazeologik maʼnosi bunga imkon bergan. Baytdagi *aduv*, *piyoda*, *mot qilmoq* soʻzlarining mavjud maʼno tovlanishlarini eʼtiborga olib, aytish mumkinki, *ot yetkurmak* feʼli orqali uchinchi maʼno – “nomini baland qilmoq, shukuhidan larzaga solmoq” mazmuni ham nazarda tutilgan. Bu holda baytda zulujuh³ yuzaga kelgani ayon boʻladi. Boshqa misollarga murojaat qilaylik: “*ot* va tevalarin serob qilib...” (RD, 269^b). Bu kabi misollar Ogahiy tarixiy asarlarining nazmiy qismlari nasriy qismlarga nisbatan lingvoestetik jihatdan ustunligini koʻrsatadi. Bu, albatta, tabiiy holdir. Ogahiyda otning maxsus bir turi *to pchoq ot* birikmasi orqali ham ifodalangan: “...*to pchoq ot* va zarrin liboslar inʼomi bila sarafrozliq etkurdi. (RD, 272^b)

¹ Нуриева А.Х. Татарско-монгольские лексические параллели и определение монголизмов // Тюркское языкознание. – Ташкент: Фан, 1985. – С.379.

² Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: Издательство Академии наук, 1987. – С.83.

³ Фахриддин Али Сафий. Латофатнома (Латойиф ут-тавойиф). Форсчадан Хожа Сотимхон Хожа Инъом Мунаввар таржимаси. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – Б.7.

Yilqi soʻzi. Bu soʻz “hayvon” maʼnosida “Qudagʻu bilig”da bir necha bor ishlatilgan¹⁰. Ogahiy tarixiy asarlari tilida *yilqi* shaklidagi soʻz ikki xil maʼno beradi: 1. Yillik, yilga oid: “...*har yilqi* (har yilgi) qarori voqeʻidin ziyoda inʻom qilib, ahli sipohni xurram va shodkom qildi”. (RD, 309^a) 2. Ot. “...*yilqi* yili sana ming ikki yuz ellikda...” (RD, 276^a). Muchal hisobidagi ot yili Ogahiy tarixiy asarlarida, asosan, *yilqi yili* shaklida ishlatilgan: “Hamul yil, yaʼni *yilqi yili*... gʻazot savobi tahsili iroda qilib,..” (RD, 286^b); “*yilqi yili* rabialavval oyining oʻn segizida dushanba kunikum, asʻadi soot va arshadi avqot erdi”. (JVS, 11^a) Demak, Ogahiy davrida xalqona ifoda shunday boʻlgan. Xorazmlik keksalar yaqingacha “ot yili”ni “yilqi yili” deyishlari sababi shu bilan oydinlashadi.

Alisher Navoiy asarlari tilida bu ikki soʻz alohida shakllarga ega, yaʼni “yilqi” (hayvon) *ilqi* ايلقى; “yilqi” (yillik, yilgi) esa *ilgʻi* ايلغى tarzida ishlatilgan¹¹. Ogahiy tarixiy asarlarida sintaktik omonimlarga misol boʻla oladigan badiiy barkamol oʻrinlar aynan *yilqi* soʻzi shakldoshligi bilan bogʻliq. Ularning tahlili, bir tomondan, eski oʻzbek tilidagi lugʻaviy omonimlar tabiatini oʻrganishga yordam bersa, ikkinchi tomondan, Ogahiyning shakldosh soʻzlardan foydalanish bobidagi poetik mahoratidan zavqlantiradi. Masalan, “Jomeʻ ul-voqeʻoti sultoniyy”dan joy olgan masnaviylarning birida shunday satrlar bor:

Birov oldi komin surib *yiqisin*,

Na bir *yilqisin*, balki ming *yilqisin*. (JVS, 47^a)

Baytda qoʻllanilgan *yilqisin* soʻzining birinchisi “yilqisini”, “ot-ulovini”; ikkinchi va uchinchi qoʻllanishida “yilgisini”, “yilligini” tarzida tushunish mumkin. Bunda baytning umumiy mazmuni “birovlar maqsadiga erishib (gʻorat qilinganlar)ning ot-ulovini oldi, nafaqat bir ot-ulovini, balki ming ot-ulovini oldi” tarzida namoyon boʻladi. Endi aynan shu baytdan oʻzgacha mazmuni anglashimiz ham mumkin, yaʼni bunda bayt mazmuni “birovlar maqsadiga etgan holda (gʻorat qilinganlar)ning yilqisini oldi. Ular nafaqat bir yilgi, balki ming yillik orzulariga erishdi” koʻrinishini oladi. Asarda soʻz ketayotgan voqealar bayoni ham, baytning

¹⁰ Kutadgu bilig. III Indeks. Indeksi neʼre hazirlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F.Sertkaya, Nuri Yüce. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:47. Seri IV – A.12. Istanbul, 1979. – S.539.

¹¹Хасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.109.

umumiy ruh va mazmuni ham, muhimi, eski o‘zbek tilining grammatik qurilishi ham bunga imkon beradi. Shuning uchun ham badiiy barkamol satrlar nazmda bo‘lsin, nasrda bo‘lsin, grammatik qoidalarga to‘la rioya qilingin holatdagina yuzaga keladi. Bu kabi baytlar Ogahiy Alisher Navoiyga badiiy mahorat bobida to‘la ergashganligini ko‘rsatib beruvchi faktik material hamdir. Qolaversa, baytda Ogahiy eski o‘zbek tilining leksik va sintaktik imkoniyatlarini namoyon qila olgan. Umuman olganda, tilning qator sathlardagi imkoniyatlari uning sintaktik qurilishida namoyon bo‘lishi ma’lum. Qizig‘i shundaki, *yilqi* (chorva) va *yilqi* (yilgi, yillik) so‘zlarining shakldoshligidan foydalanib, tajnis hosil qilish “Qutadg‘u bilik”da ham uchraydi:

Tili yalg‘an erning jafa qilqi ul,

Jafa kimda ersa o‘shul *yilqi* ul.

Kishi yalg‘anindan tilama vafa,

Bu bir so‘z sinamish o‘kush *yilqi* ul.

Ogahiy “Qutadg‘u bilik” bilan tanish bo‘lmagani aniq. Bunday faktlar esa buyuk iste’dodlar va maslakdoshlar g‘oyibona bir-birlari bilan hamfikir bo‘lishidan darak beradi.

Kumayt so‘zi. “Chahorshanba kuni Yog‘lito‘pa mavzeidin davlat *kumaytig‘a* rukub qilib, ... (RD, 265^b) Bu so‘z Xorazmshoh Otsiz qalamiga mansub quyidagi qit‘ada ham ishlatilgan:

اگر باد پایست یکران شاه

کمیت مرا هم پای لنگ نیست¹²

(Tarjimasi: “Agar shoh (Sulton Sanjar)ning yakroni (oti) shamoldek uchqur bo‘lsa ham, bizning *kumayt* (ot) oyog‘i ham oqsoq emas”). Shu o‘rinda Zabihullo Safo *kumayt* so‘ziga “qizil rangli ot” deb izoh bergan.

Kumayt so‘zi L.Budagov lug‘ati¹³da ham arabcha so‘z sifatida yuqorida qayd etilgan ma’nosida berilgan. Bu so‘z “Navoiy asarlari lug‘ati”da “1. To‘riq, chopqir ot.

¹² ۳۵ ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران. جلد دوم. چاپخانه ر امین. ۱۳۷۳. ص ۱۳۷.

¹³ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том 2. – СПб. – С.138.

2. Qoramtil qizil ot” tarzida izohlangan bo‘lsa¹⁴, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da faqat “To‘riq ot, chopqir ot” qismi berilgan¹⁵. Bu so‘zning “qoraga moyil qizil sharob” ma‘nosi ham mavjud¹⁶. “Burhoni qote”da “*kumayti nishot*” birikmasi “qizil sharob” tarzida izohlangan. *Kumaytning* siniq ko‘pligi *kumt* كُمت dir.

Yakron so‘zi tarixan ikki qismdan iborat: *yak+ron*. *Yak* bir (1) ma‘nosini berib, qadimgi fors tilida *aivaka*, avestoviyda *aeva*¹⁷, pahlaviy tilida *ēv*, *ēvak* shakllariga ega bo‘lgan bo‘lsa, pushtu tilida *yo*, yag‘nob tilida *i* shakliga ega¹⁸. Mazkur sonning sharqiy eroniy tillardagi shakli fors tilidagi yoyi vahdat – birlik, yagonalikni ifodalovchi “yo”ning kelib chiqishini oydinlashadi. “Yo-yi vahdat” eski o‘zbek tilida ham keng qo‘llanilgan. Masalan, “...*mehribone* topmadim” (Alisher Navoiy) – “bir mehribon topmadim”; “zamon ko‘rmadi men kebi *nodire*” va hokazo. Xorazmiy tilida artikl masalasi A.A.Freyman tomonidan maxsus tadqiq qilingan¹⁹. Bir sonining yag‘nob tilidagi shakli xorazmiy tilidagi artikl evolyutsiyasini tasavvur qilishga yordam beradi. Shu tarzda Xorazm shevalaridagi *yap* so‘zining etimoni (*y*)*i+ap* (ob – suv) ekaniga shubha qolmaydi.

So‘zning ikkinchi qismi *-ron* esa forsiy *rondan* راندن 1) haydamoq; 2) yurgizmoq fe‘lining hozirgi zamon o‘zagi sanaladi²⁰ va so‘z yasovchi sifatida haydovchi (*govron*); yurgizuvchi (*hukmron*); bo‘ysundiruvchi (*komron*) kabi ma‘nolarni beradi. Demak, har ikkala qism birgalikda “bir (zarb bilan) yuruvchi” degan ma‘noni beradi. Bunday talqinga shu tipdagi *yaknazar*, *yakson*, *yakrang* kabi so‘zlar ma‘nolari asos bo‘ladi.

Mazkur so‘zning yuqoridagi tarzda tarixiy-etimologik tahlili uning onomasiologik jihatini yoritish uchun muhim. Qadimiy lug‘atlarda *yakron* “asil va yaxshi ot”; “sariq va qizil orasidagi bir tusli ot”, “yoli va dumi oq ot”²¹ tarzida talqin qilingan. Demak, *yakron* uchun qayd etilganlardan birinchisi xos bo‘lib, nom uchun

¹⁴Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ф.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.321.

¹⁵Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.137.

¹⁶فرهنگ لاروسى عربى- فارسى. ترجمهء كتاب المعجم العربى الحديث. جلد دوم. تهران: امير كبير. ۱۳۸۰ ه.ش. ص ۱۷۳۲

¹⁷Bahrami E., Jonnaydi F. Dictionary of the Avesta. Bonyod-e Nishopur. Vol. 1. – P. 27.

¹⁸ص ۲۲۴۰ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير كبير. ۱۳۸۶. جلد ۴

¹⁹Фрейман А.А. Хорезмийский язык. Материалы и исследования I. – М.-Л.: Издательство Академии наук, 1951. – С.42–44.

²⁰Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С.710.

²¹ص ۲۲۴۳ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير كبير. ۱۳۸۶

otning rangi emas, xususiyati asos bo‘lgan.

Adham “qorato‘riq ot”²²: “Chobuksuvori qalam sahifayi maydonig‘a bu yonglig‘ *adham* surarkim,... (FI, 1038); “Shanba kuni andin nahzat *adhamig‘a* rukub qilib, harakat alamin jilvag‘a kirguzib, dabdabai tamom va kavkabi molokalom bila masnadi xulofotg‘a nuzul qildi”. (FI, 1102)

“Yurumol ot” ma’nosidagi *takovar*²³ ham mana shu guruhga mansub:

Bu yanglig‘ ikki kun amvoji mansur,

Surub ul julg‘ada har yon *takovar*. (RD, 263^b)

Bu so‘z “chopqir ot” ma’nosini anglatganini Ogahiy Buroqni *takovar* deb ta’riflagani ham tasdiqlaydi:

Chu surdi lamakon sari *takovor*,

Bo‘lub payki oning Nomusi Akbar. (RD, 247^a)

Ogahiy tarixiy asarlarida “ot” tushunchasini ifodalovchi so‘zlardan yana biri *raxsh*dir:

Ang‘a gom ursa *raxshi* bodraftor,

Botib to tizg‘acha bo‘lg‘usi nokor. (RD, 256^b)

Rustanning afsonaviy oti laqabi ham *Raxsh* bo‘lgani ma’lum. *Raxsh* haqida “Farhangi “Shohnoma”da e’tiborli ma’lumotlar berilgan²⁴.

O‘zbek mumtoz adiblari tilida *javod* so‘zi ham ishlatilgan. Uning “tulpor” ma’nosini anglatishini arablar orasida *إن حَوَادُ قَدْ يَعِثُرُ* – “Tulpor ham qoqiladi-ku!” maqoli mashhurligidan ham bilsa bo‘ladi. *Javod*ning birlamchi ma’nosi “saxovatli” bo‘lib, Ogahiy tarixiy asarlari faqat shu ma’no ko‘zga tashlandi: “Ul (O‘g‘uzxon) basi *javod* va asru oqil erdi”. (FI, 84)

Ko‘rinadiki, o‘zbek mumtoz adabiyotida iloh tushunchasi bilan bog‘liq birliklar tadqiqida “Lahjatu-l-lug‘ot” asaridagi ma’lumotlari tizimliliigi alohida e’tibor bilan qaralganligi ajralib turadi.

²² Навоий асарлари луғати. – Тошкент: F.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.31.

²³ Навоий асарлари луғати. – Ko‘rsatilgan nashr. – Б.558.

²⁴ مازندرانی حسین شهید فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جاها) بلخ بنیاد نشاپور ۱۳۸۸. ص.۴۶.